

Посебну пажњу у књизи писац је обратио опреми брода, чамцима и средствима за спасавање. И најзад, једно поглавље је посветио одржавању брода и на крају неколико чланака о распреми брода, служби на броду, начину кормиларења и заповиједи за кормиларење.

Књига завршава рјечником поморских термина који су употребељени у овој студији. Ријечи су дате на три језика: српско-хрватском, енглеском и италијанском. Енглески и италијански су језици који се највише употребљавају у морнарици и поморству. Овај рјечник је потребан због тога што се код нас осјећа оскудица за њим. Још 1921 године једна комисија је радила на изради поморског рјечника (1922 године је Рудолф Црнић издао један мали рјечник на 38 страна 4°, на италијанском, њемачком и српско-хрватском) али је овај Милошевићев рјечник погодан ради тога што је мјесто њемачког узео енглески језик.

Н. С. М.

Извјештај о проучавању архивске грађе о књазу Данилу

Настављајући свој ранији рад на испитивању веза између Црне Горе и Француске у XIX вијеку наше се интересовање све више сводило на одређено питање: француски политички утицај у Црној Гори од 1853 до 1860. Од краја 1952 па до маја 1954 године проучили смо и већим дијелом преписали архивски материјал који се налази у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу из доба књаза Данила, поклањајући посебну пажњу оном дијелу који стоји у вези са постављеним питањем. То је кореспонденција коју је књаз Данило одржавао на француском, италијанском и српском језику са француским дипломатским, политичким и војним лицима. Ова веза почиње посредством Ијасента Екара, који је као вицеконзул новооснованог француског вицеконзулата у Скадру, дошао у Скадар 20 октобра 1853 године преко Цариграда, Крфа и Јањине. Прво његово писмо књазу Данилу, које се налази у Архиву, датира од 24 јануара 1855. У њему, он каже између осталог, да је примио од књаза Данила три писма под бр. 10, 14 и 16, што значи да је преписка почела већ крајем 1854 године. Међутим, за ту ранију преписку ми нијесмо нашли никаквих трагова ни на Цетињу ни у Паризу. Сачувана преписка је у добром стању и састоји се од оригинала, копија и концепата. Према нађеном стању Данило је упутио: 44 писма Екару, 10 Жил Роберу, Екаровом замјенику, 9 Наполеону III, 6 француском контра-адмиралу Жиријен де ла Гравијеру, 2 Тувнелу, француском амбасадору у Цариграду, 8 Валевском, 2 царици Евгенији и 1 принцу Наполеону. У међувре-

мену Данило је примио: 77 писама од Екара, 17 од Жиријен де ла Травијера, 15 од Жил Робера, 2 од Тувнела, 1 од Делариа, 1 од француског конзула из Трста и 1 од Историског архива из Париза. Ово посљедње, датирано у Паризу 10 децембра 1851, очигледно није упућено Данилу, а истраживањем у Паризу нијесмо могли утврдити да је било адресовано Његошу, који га није могао добити. Из тих разлога, бесумње, данашњи сређивачи и чувари Архива ставили су га у Данилову, а не у Његошеву преписку. Поред тога, налазе се у овом архивском материјалу још и 4 шифрована писма за које нијесмо успјели да нађемо кључ за дешифровање у Архиву француског Министарства спољних послова у Паризу, како смо се надали. Овај архивски материјал није код нас досад нико користио осим у извјесној мјери Д. Вуксан за своје чланке о књазу Данилу, објављене прије рата у „Записима“. Материјал, међутим, пружа доста нових података, али је било јасно да је непотпун. Стога смо у љето 1954 године обишли архиве у Котору, Задру и Загребу, а затим и у Београду.

У Которском архиву нијесмо ништа нашли. Неки подаци из Државног архива у Загребу пружили су могућност да се јасније сагледа са колико је пажње аустриска полиција водила надзор над пољским, мађарским и италијанским емигрантима и над слободоумним и револуционарним идејама датог доба, које су се шириле путем штампе или преко појединаца. У Архиву Југославенске академије прегледали смо рукописну заоставштину Ожеговића, један дио бана Јелачића и Кукуљевића — Сакцинског, док се други дио, знатно већи, тренутно налазио у Вараждину. У Ожеговићевој заоставштини наишли смо на податке о Драгутину Акуртију, који је био у Скадру као члан Друштва за повјесницу и старине југословенске из Загреба. Он је био у вези са Екаром у Скадру. О њему је Екар писао у Париз, а посебно га је препоручивао књазу Данилу за службу у Црној Гори. На основу оскудних података из Архива Државног музеја на Цетињу о њему се није могло ништа одређеније рећи, што и Вуксан констатује у својим чланцима о књазу Данилу. Затим смо прегледали у Свеучилишној библиотеци журналистику од 1850—1860 године и у њој нашли податке који у многоме допуњавају архивски материјал.

У Задарском архиву прегледали смо материјал од 1850 до 1860 г. који се односи на Црну Гору. Извјештај аустриског конзула из Скадра и других агената и полицијских власти из других мјеста око Црне Горе, првенствено из Котора, пуни су нових података. Потребном анализом лако је отстранити из њих оно што је злонамјерно, претјерано или намјештено да се придобије наклоност властодржаца. Из извјештаја аустриског конзула у Скадру види се како се развијао антагонизам између њега и француског конзула и у којој се мјери политика Француске и Аустрије сукобљавала у односу на Албанију и Црну Гору. Полицијски

достављачи су врло ревносни. Они прате кретање сумњивих лица и биљеже најситније догађаје. Ови око Црне Горе исто као и они у Загребу добијају упутства да будно пазе на кретање емиграната из Пољске, Мађарске и Италије и уопште на кретање страних лица. На индексу су списи Бабефа, Сен Жиста, Робеспјера, Прудона, које по обавјештењу растура један револуционарни комитет из Париза. Забрањена су дјела Виктора Иго-а, затим француски слободоумни листови: „Le Siècle“ и „La Veillée du peuple“, а прати се кретање француских револуционара: Амеде Јабулеј-а и неког Дегоа из Париза. Аустриски конзул из Скадра даје податке о италијанским емигрантима који се тамо налазе: Маркиз Топути, Бузепе Витоло, Филипо Туорнабони, Ђовани Монтези, апотекар у турској војсци, иначе познати револуционар из Париза и Италије 1848 године, како се прецизира у извјештају од 9 новембра 1850 године. Задарско намјесништво извјештава Решетара, аустриског окружног капетана у Котору, 26 новембра 1850 о Кошутевој преписци са Италијом преко енглеског трговца у Трсту Џорџа Мура и у Перасту преко кафеџије Трајана. Говори се о прелазу револуционарне емиграције из Америке на Сардинију и њеном повезивању са Гарибалдијем и о припремама устанка у Србији куд ће и Кошут доћи. Полиција је, као што се види, јако будна и несумњиво претјерује у свом страху.

Подаци о Црној Гори су многобројни и разноврсни. 9 јануара 1854 године захваљује се војвода Анто Даковић генералу Мамули на указаној помоћи овим писмом:

„Его Ецеленци Господину Т. Маршалу Барону от Мамула у Задар.

Перво Богу и цару аустринскоме и вама те се смиловасте на овај јадни народ граховски те посласте оно динара преко рука господина циркула те нама ије поштено предао овој јадној сиротињи те је до сад ономе живјела а посаде никако остати не море што неће бити мртаца у мјесто Грахово. Но не би ли Бог и цар аустрински мало помоћи дали на овај народ граховски.

И да сте здраво.

Него сам Божи и ваши ваш понизњещи слуга војвода и сердар

Анто Јакова Даковић.

У Грахову на 9 јануарија 1854 года“ (М. п.)¹⁾:

Један податак из исте године указује да је Марко Квекић, бродовласник из Трста и таст књаза Данила, преносио жито сво-

¹⁾ Ово је несумњиво захвала на дару од 5000 „колоната“ које је Мамула дао војводи граховском у Котору, о чему извјештава своје министарство француски конзул Вијет из Сарајева 28 новембра 1853. — Archives du Ministère des Affaires Etrangères, — Paris. — Turquie 1852 à 1853, t. I: Dépêches politiques de Sarajevo, 85.

јим бродовима за Црну Гору до Котора у вриједности од 6000 фиорина, које је аустријски цар дао.

Уз извјештај, који је послат 20 јануара 1854 године из Котора у Задар, а који говори о књазу Данилу и приликама у Црној Гори, приложен је један штампани плакат из ког се види да је у Котору приређена позоришна претстава у част књаза Данила. Позориште је било освијетљено, а приказана је најновија комедија у 3 чина под насловом Христина, краљица Шведске.

Уз ово, још је занимљиво напоменути да је бечки лист „Lloyd“ од 21 маја 1853 објавио да је књазу Данилу био приређен бал у Дубровнику 10 маја те године.

Има доста података о Омер-пашином нападу на Црну Гору 1853 год., о Граховској бици, о црногорским емигрантима. У једном списку од септембра 1859 године набројени су емигранти: 10 Мартиновића, 4 Кустодије, затим Мило Ђуров Вуксановић, поп Томо Јововић, Филип Савов Вукићевић, Петар Милошев Вукићевић, поп Ђуро Поповић, поп Пуниша Павићевић, Тодор Кадић, Лука Маркишин Ивановић, Лука Савов Вукићевић, Лазо Савов Вукићевић, Мило Мартиновић, сердар. Сви су добили по 26 фиорина и 25 пара, сердар Мило 32,50 а Ђорђе Петровић посебно и више. Постоје и њихове признанице на примљени новац. У извјештају од 11 септембра 1859 године, окружни которски капетан Дојми јавља у Задар да га је сердар Мило обавијестио да је Кићун Мартиновић вјенчао у недјељу 4 текућег мјесеца Даницу Кадић и одвео је својој кући у Бајице. Има података о боравку књаза Данила у Прчању и Котору у јулу 1860 године. Извјештајем од 23 јула Дојми обавјештава Задар да су Данила посјетили Башић, трговац из Доброте, због продатог жита Црногорцима, Ђорђе Вучић, претсједник општине из Доброте, ради жалбе на Залажане и нека угледна лица из Прчања, затим, претсједник општине из Рисна, Јован Јовановић, ради неког земљишта на граници код Грахова; Митар Греговић из Кастел Ластве, за неку приватну ствар и једна депутација которских Срба. Сви су од Дојма тражили дозволу за посјету. Има нових података о Тодору Кадићу и Пуниши Павићевићу. 6 јула 1860 Дојми телеграфски јавља у Задар да се Тодор Кадић, који је прошле године у септембру био протјеран, опет вратио из Цариграда и пита шта да ради с њим. Одговорено му је истог дана да га треба протјерати.

Послије атентата на књаза Данила, Задар је обавијештен да је у Црној Гори стријељано пет Црногораца који су знали за атентат, а Ђорђе Петровић, вођ емиграната, упућује задарском претсједништву молбу да се достави његов познати меморандум руској и аустријској влади. Молба гласи:

„Ваше Превосходителство!

Непоредак и самовољство које у Црној Гори од више година влада и од дан у дан све то веће постаје, приморава ме као

пријатеља отечества својег писмено обратити се на господу министре иностраних дјела код свијетлога двора австриског и руског истиних пријатеља и благодјетелја народа црногорског. Уз писмо налазим за неопходно послати синовца мог Крста Машанова Петровића и протојереја Јована Шпадијера који ће господина Министра обширније и вјерно о разним предметима извјестити моћи.

На тај конач просим покорњејше Ваше Превосходитељство да бисте благовољели исходатајствовати ми што скорије милостиво дозвољеније високог правитељства да гореречено прошеније посредством горњих мојих људи на своје одређењеније одправити могу.

С истиним почитанијем и уваженијем имам чест бити.

Вашег Превосходитељства
покорњејши слуга
Књаз Георгиј Петровић—Његош

Задар, 7 септембра 1860 год.“

На задарском гробљу постоји још добро онуван гроб Ђорђа Петровића, ограђен гвозденом оградом. На плочи се налази стари црногорски грб и овај натпис: „Под овом плочом почивају кости Књаза Ђорђа Петровића от Његош из Црнегоре. Кавалијера разних ордена поживе 68 год. претстави се 6 апр. 1868. -- Вјечни дом породице Кн. Ђ. Петровића учинише ожалошћена браћа Машан и Вуко 1868“.) До њега налази се и гроб „храброг војника Вука Ђурова Мартиновића, родом из Баица у Црној Гори“, како пише на плочи која је једним крајем већ почела да упада у земљу.

Пуно података има и у извјештајима аустриског конзула Дубравчића из Мостара и у савременој задарској штампи: „Glasnik Dalmatinski“, „Osservatore Dalmato“, „Gazzetta di Zara“. Навешћемо неколико ситних појединости. Дубравчић јавља да се у октобру 1860 године растура народу књига: „Неколико речи о словенским народима у Аустрији и Турској“. Не зна ко јој је писац, али је штампана у Петрограду. Руски конзул добио је један примјерак од свог министарства. Има пропагандни карактер против Аустрије и Турске. „Glasnik Dalmatinski“ од 21 колоница 1860 објављује: Срдачни усклик Н. Ц. К. апостолском величанству Фрањи Јосифу I, на рођендан 18 колоница, — пјесму од Јована Сундечића. Томаш Трипковић из Доброте пише 1 маја 1853 године пјесму на народном језику у славу цара Фрање Јосифа последије атентата од 1853. Гагић шаље циркулу у Дубровник 1/13 јануара 1853 штампани рад Ђорђа Николајевића:

2) Овај натпис први је објавио А. Александров у својој књизи. Материјал и неке ствари изследованија по историји Црногорји. — Казань, 1897.

„Amante della civilizzazione“. Ађутант књаза Данила, Марко Бјелудиновић, поводом одликовања високим аустриским и руским орденима, добија потврду од аустриским власти од 17 децембра 1851 да је имао добро држање 1848 године, да је те године умиривао буну у Котору приликом напада на општину и да је са својим братом Стеваном отклонио напад неких Црногораца на Котор. Књаз Данило потврђује 7/19 октобра 1853 године да је примио 10.000 фиорина сребра и 600 кантара сухог хљеба из Котора. Дојми јавља Задру 13 септембра 1858 да је са сигурне стране дознао да је Француска одредила Црној Гори новчану помоћ од 200 хиљада франака које ће исплатити у четири рате. Прву, од 50 хиљада, већ је однио капетан Желис итд.

Питање ове француске новчане помоћи књазу Данилу развијало се према француском архивском материјалу овако. Екар је саопштио Валевском 14 јуна 1858 да је Русија понудила књазу новчану помоћ од 4.600 дуката. Пошто се књаз плаши да је одбије, да тиме не би од себе отуђио Русију, пита шта да му савјетује. На ово, Екару је упућено 15 јуна путем шифре телеграфско упутство да књаз не би требало да одбије понуђену руску помоћ и истовремено му ставља до знања да се и француски цар нада да ће и од њега примити као помоћ исто толику суму новаца. Екар је 21 јуна обавијестио Валевског да је књаз са захвалношћу примио понуђену новчану помоћ и замолио је да министар буде тумач захвалности и потпуне оданости цару. Обавјештава даље да је Русија дала обећаних 4.600 дуката. Слиједечег дана Валевски тражи од Екара да се споразумије о начину како да се достави француска новчана помоћ од 50.000 франака. Екар је на ово одговорио 4 јула да се новац у злату може послати на њега или да му се даде овлашћење да га прими у Трсту. 17 јула стигао је у Дубровник капетан Желис, француски војни експерт у међународној комисији за разграничење Црне Горе и Турске. Он је имао да обави, поред повјерене дужности, и неке тајне мисије од стране Наполеона III код књаза Данила. Том приликом он је новац донио књазу Данилу на Цетиње о чему, је Екар књаза претходно обавијестио из Дубровника 30 августа 1858. На полеђини овог Екаревог извјештаја, који се налази у Архиву Цетињског музеја, стоји написано: „2 септембра н. кал. Н. Свјетлост издало је квантанс француском капетану за 50.000 франака“. Командант француске војне ескадре у дубровачким водама, контраадмирал Жиријен де ла Гравијер, који је у то доба постао блиски сарадник књаза Данила, јавља свом министарству 31 јула да је Русија дознала за француску новчану помоћ и да је тиме јако незадовољна. Тајну су, као што смо видјели, откриле и аустрискe граничне власти према Црној Гори.

У Архиву НР Србије у Београду нашли смо само неколико ситнијих података, и то у депоу Министарства спољних послова.

Питање француског политичког утицаја у Црној Гори не може се расвијетлити без проучавања француских архива, у првом реду Архива Министарства спољних послова и без конзултовања француске дневне штампе и других публикација из датог доба. Прилазећи том послу за вријеме нашег посљедњег бóривка у Паризу, ми смо нашли о том питању велики архивски материјал у четири главна париска архива.³⁾ Прегледали смо само материјал од 1850 до 1860, који се односи на Црну Гору, и то у Архиву Министарства спољних послова: 1) *Mémoires et documents*, — *Turquie 1853—1876* (1 том); 2) *Correspondance consulaire, Scutari — Monténégro 1853—1860* (10 томова); 3) *Correspondance consulaire, Turquie 1853—1859; Dépêches politiques de Sarajevo* (2 тома); 4) *Correspondance consulaire: Dépêches politiques du consul de Belgrad de 1850—1860* (9 томова); *Correspondance politique, — Ambassade de France à Constantinople de 1853—1860* (40 томова); 6) *Mission de M-r Bourée en Orient de 1853—1854, t. 318-a* (1 том); 7) *Papiers Thouvenel* (20 томова); 8) *Correspondance commerciale, Scutari 1834—1866* (1 том); 9) *Dossiers personnels* (8 досијеа).

У архивима Министарства рата, Министарства морнарице и француском Националном архиву нијесмо успјели да нађемо онолико материјала колико у првом архиву. Ипак, подаци добијени из њих били су нам драгоцјени као допуна већ пронађеном материјалу. То је нарочито био случај кад смо провјеравали неке биографске податке. Заинтересовани за биографију пуковника Виале де Сомијера, ми смо прегледали у Историском одјељењу Министарства рата цио његов службенички досије који садржи преко 50 докумената. Саопштићемо из њега неке досад непознате појединости из Вијалина живота. Виала је био син билежника. Свршио је правни факултет у Монпелје-у. Ушао у војску прије Француске револуције а за вријеме револуције постао њен одушевљени присталица. Узима надимак Брут којим су се често китили француски револуционари. Као официр служи у Штабу генерала Димурија. Учествује у бици код Жемала, гдје је и рањен, и доцније код Ватерлоа. Чврст и непоколебљив у својим увјерењима, он послѣје Наполеонова пада не прилази режиму Реставрације и живи веома тешко оптерећен великом породицом. Учествује у Јулској револуцији у Паризу гдје се поново распламсао, његов стари револуционарни занос. Није произведен за генерала, ваљда зато што је имао, „un caractère inquiet et des opinions exagérées“, како стоји записано за њега у једном службеном акту, али је за то његово име забиљежено на Триумфалној капији у Паризу. Из докумената се такође види да је, као

³⁾ Сви подаци су из Архива француског Министарства спољних послова у Паризу. *Turquie 1858 (VII—IX): Scutari — Monténégro* (82).

гувернер Которске провинције, обавио у октобру 1811 године тајну мисију код владике Петра I чиме се отклања сумња да није уопште ишао у Црну Гору и да је његова позната књига о Црној Гори само плод његове развијене маште. Уз ово, прегледали смо и неке рукописне извјештаје и мемоаре француских војних лица с краја XVIII и почетком XIX вијека о Албанији, Црној Гори, Боки, Далмацији и Босни. Неки још нијесу коришћени код нас. У њима има доста нових економских и политичких података, нарочито у оним из 1806 године. Међу овима налазе се два мемоара о Далмацији, један од генерала М. Дима, други од генерала Молитора од 28 јуна; затим: Мемоар о Котору и Албанији од генерала Дантуара од 14 јула; његов Мемоар о Босни исто од 14 јула; Мемоар о Црној Гори од 30 јуна; Мемоар о Котору од 1 и 20 јула; Мемоар о Дубровнику од 4 јула (сви од непознатих писаца); Мемоар о Босни од августа 1806 од генерала Леклера; Мемоар о Босни од 24 септембра од непознатог писца; Историска и политичка биљешка о Црној Гори од генерала М. Дима. Из ових рукописа прибљежили смо само неке податке јер за друго нијесмо имали времена, једино смо још необјављени Димин спис о Црној Гори потпуно преписали.

У Историском одјелењу Архива Министарства морнарице обратили смо пажњу и на материјал који говори о плановима и намјерама Француске према Црној Гори и Далмацији за вријеме талијанског рата 1859 године. Овај материјал био је досад непознат и даје подлогу за шире третирање једног питања о коме се и код нас и у иностранству мало говорило. Указујемо само на један детаљ. У извјештају од 30 маја Екар каже да у Боки влада велики страх од Црногораца. Сва су села тајно послала своје депутације на Цетиње да изјаве да Црна Гора може рачунати на њих у случају рата против Аустрије. Херцеговљани су потсјетили да је кнегињин отац рођен у Херцеговном. Књаз им је препоручио највећу обазривост и рекао им је да он нема никакву намјеру да напада Боку, јер није у рату с Аустријом. Француски дневни листови, часописи, годишњаци и друга историска литература живо су пратили развој догађаја у Црној Гори у датом времену и углавном заступали су њене интересе. То је долазило добрим дијелом зато што је француска штампа у доба Наполеона III била диригована, али ту је био и утицај француског слободоумља који је са симпатијом пратио борбу једног малог народа за слободу. Из те обимне литературе израдили смо детаљну библиографију о Црној Гори од 1853 до 1860; затим два списка, један цртежа и гравура из Црне Горе, други географских карата и разних необјављених скица Црне Горе и сусједних крајева из истог периода. У првом налази се занимљив и код нас непознат цртеж који претставља књаза Данила и његову пратњу у Паризу 1857 године; у другом су два плана граховске

битке са распоредом војске, израђена у јуну 1858 године, дакле, непосредно послје извојеване побједе.

Сав овај овако обиман архивски и публицистички материјал недовољно је коришћен у нашој науци. Архивски материјал био је скоро непознат. Једино је Драгослав Страњаковић употребио један његов дио и то за једно одређено питање из 1856 и 1857 године, објављујући резултат тога у предратним „Записима“. Други наши писци, додирујући у својим радовима овај период црногорске историје, радили су то на основу бечког архива. Страни писци, у новијој историографији нијесу се уопште бавили овим питањем. Из тог материјала ми смо преписали, извели резиме или смо нотирали велики број докумената, углавном досад непознатих. Немогуће је овдје навести ни у најкраћим потезима што све тај материјал садржи. Довољно је напоменути да су у њему нотирани скоро сви догађаји из унутрашње и спољне политике књаза Данила. У томе се нарочито истичу извјештаји контраадмирала Жиријен де ла Гравијера. Највећи интерес ипак претстављају Екареви извјештаји. У њима он детаљно говори, често и о најситнијим догађајима који су се одиграли у Црној Гори, на њеним границама и у Албанији. Благодаречи њима, сачувано је доста занимљивих појединости и о људима и о догађајима. Усто, он је много урадио на популарисању Црне Горе у француској штампи. Поред осталог, објавио је 1865 године и опширан Мемоар о Црној Гори. Париски лист „Moniteur“ у бројевима од 12, 13 и 14 априла 1854 године публиковао је на француском оба црногорска законика из доба Петра I. Сматрамо да их је Екар послао из Скадра, јер је он био сарадник тога листа. Затим, Екар је послао свом министарству у септембру 1855 године превод Данилова законика. Вјероватно је ове преводе обављао Екаров тумач Јосиф Јубани, јер Екар није знао српски до те мјере. Јубани је често обављао повјерљиве Екарове мисије код књаза Данила; припадао је кругу наше грађанске класе која је помагала ослободилачке напоре Црне Горе а отац му је био још раније у служби код књаза Милоша.

Радом од неколико мјесеци не може се исцрпсти богатство ових архива и библиотека. Неопходно је потребна шира акција којом би се прикупили и фотокопирали документи који се односе на Црну Гору кроз читав XIX вијек па и даље, до завршетка Првог свјетског рата. Историски институт Црне Горе дошао би тим путем до драгоцене архивске грађе и до веома корисних публицистичких података који би, допуњени са оним из Беча, Цариграда, Лењинграда и Лондона, сачињавали основни материјал за проучавање Црне Горе у XIX вијеку.